

Селезень О.М.

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ЯК СКЛАДОВА В УПРАВЛІННІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ АПК

Головною закономірністю розвитку економіки та її найважливішого сектору – агропромислового комплексу – є інтеграція в постіндустріальне товариство і перехід до нової якості економічного зростання. Ключовими факторами успіху підприємств АПК у сучасних умовах повинні стати: прикладні дослідження, оновлення продуктивних сил і технологій, модернізація засобів виробництва, реалізація резерву науково-технічного потенціалу, підйом конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції, всебічне вдосконалення виробничої і соціальної інфраструктури агропромислового комплексу, розвиток творчого потенціалу людей. Інноваційні процеси повинні визначати успіх підприємств з позицій соціальної значущості агропромислового комплексу в економіці регіону і країни. Найважливішими чинниками досягнення високого рівня конкурентоспроможності залишається концентрація виробництва, розвиток виробництва нових видів продукції, постійне підвищення якості продукції (послуг), що випускається, і стимулювання становлення нових потреб. У зв'язку з тим, що для багатьох інноваційних рішень знадобляться великі інвестиції, велика частина інновацій з'явиться на великих підприємствах агропромислового комплексу. Сільське господарство як найважливіша сфера діяльності – це своєрідний і яскравий приклад інновації, воно вимагає когнітивної рухливості. Специфіка сільськогосподарської праці полягає в тому, що вона вимагає поєднання природничо-наукових і соціальних знань. Сільське господарство породило нові складні проблеми і чергові інновації, соціальні, економічні і технологічні одночасно. Подальший розвиток соціального розшарування, політичних структур, торгових зв'язків і принципів управління – все це виникло як результат проблем, які були породжені введенням цієї сфери діяльності.

Попри те, що в агропромисловому комплексі країни і регіону намітилися позитивні тенденції, цей сектор істотно програє за показниками, що визначають конкурентоспроможність аграрного виробництва.

Отже, розроблення в цьому напрямку були і залишаються актуальними. Особливу увагу привертають праці таких авторів: В. Алексійчука, В. Андрійчука, П. Гайдуцького, І. Гришової, О. Гудзь, С. Кваши, В. Кужеля, М. Дем'яненка, Ю. Коваленка, І. Лукінова, М. Маліка, П. Мостового, В. Нелепи, А. Павленка, Б. Пасхавера, П. Саблука, Л. Сороки, Г. Черевка, А. Шеремети, В. Шморгуна, Л. Худолія, В. Юрчишина [1–11] та інших.

Такі дослідження потребують комплексного підходу до вивчення, теоретичного і методологічного осмислення, обґрунтування і практичного впровадження наукових розробок у галузі інноваційної діяльності як складової в управлінні конкурентоспроможністю підприємств АПК.

Головною метою дослідження є обґрунтування пріоритетних напрямів удосконалення механізму управління інноваційними процесами у межах забезпечення конкурентоспроможності підприємств агропромислового комплексу.

Впродовж останніх років народне господарство розвивалося, в основному, за рахунок зростання обсягів виробництва в низько технологічних сферах економічної діяльності. Цю проблему підтверджують і міжнародні організації.

Рейтинг України значно знизився за трьома складовими: макроекономічна стабільність (-15 пунктів), рівень розвитку фінансового ринку (-21 пункт) і оснащеність новими технологіями (-15 пунктів). Відповідно до даних щорічного глобального рейтингу сприяння веденню бізнесу Світового банку і Міжнародної фінансової корпорації, Україна посіла 145-е місце [3].

Як свідчить світова практика, процес економічної глобалізації, а також ринкова орієнтація економіки України вимагають приведення в дію взаємозалежних техніко-технологічних, організаційно-економічних і

управлінських чинників ефективного освоєння у виробництві науково-технічних досягнень. Інноваційний чинник стає вирішальним для виходу національної економіки з депресивного стану, забезпечення її постійного розвитку, зниження залежності держави від імпорту, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і збільшення експортного потенціалу країни.

Представлені результати досліджень мають безпосереднє відношення і до АПК, ситуація в якому може бути охарактеризована як кризова. Сталося падіння обсягів виробництва, погіршали показники відновлення продукції, яка випускається підприємствами аграрного сектору, відзначається надзвичайно низький рівень інноваційної активності. Галузь виявилася неконкурентоспроможною на світовому ринку.

Треба визнати, що Україна в порівнянні з розвиненими країнами істотно відстає за основними показниками ефективності виробництва: продуктивність праці, техніко - технологічне забезпечення, енергоємність, врожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби. При цьому слід зазначити, що використання потенціалу національного АПК не відповідає його можливостям. Тут доречно згадати останні роки радянського періоду, коли Україна щорічно виробляла зерна – 51–52 млн т, м'яса – 6,5 млн т, молока – 24,5 млн т, цукру – 6,5 млн т [1]. Для порівняння, нині: виробництво зерна – 39,2 тис. т, м'яса – 2,9 тис. т, молока – 11,3 тис. т.

На початку ринкових реформ в Україні їх організатори виходили з тези про те, що роль держави повинна зводитися до мінімуму. У першій половині 90-х рр. в аграрному секторі ця мета була досягнута: сільськогосподарські підприємства, фермерські й особисті підсобні господарства фактично почали функціонувати поза межами державного регулювання. Аналіз засвідчив, що однією з головних причин відставання сільського господарства і всього АПК України є відсутність науково обґрунтованої системи інноваційного забезпечення функціонування галузі. Навіть наявний інноваційний потенціал агропромислового комплексу використовується в межах 10 %.

Відсутність заходів державного протекціонізму, незатребуваність виробництвом наукових розробок (до 50 %) призвели до згорання інноваційної інфраструктури в АПК.

Розглядаючи зарубіжний досвід, найбільш цінним, на наш погляд, є інноваційне забезпечення аграрного сектору в США. Попри те, що у світі немало країн із сприятливішими для ведення сільського господарства кліматичними умовами, саме США були і залишаються ведучою аграрною державою світу. Пояснюється це особливостями державної політики США, спрямованої на всебічне сприяння формуванню АПК, у тому числі на інноваційну підтримку.

Зростання конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції в США і країнах Західної Європи забезпечується за рахунок реалізації досягнень науково-технічного прогресу. Сукупні витрати на наукові дослідження, пов'язані з розвитком сільського господарства, становлять у США близько 4 млрд дол. В Україні для забезпечення розвитку аграрної науки необхідно щорічно виділяти з державного бюджету кошти в сумі не менше 1,7 %, а в перспективі – 2,3–2,5 % вартості продукції, виробленої в агропромисловому комплексі. Нині цей показник не перевищує 0,4 % [1].

Зважаючи на специфіку розвитку вітчизняного агропромислового комплексу й особливості функціонування та розташування аграрних наукових установ, виділяється проблема детального розроблення концепції створення і розвитку інноваційних структур, сферою інтересів яких буде сільське господарство. Організаційно-управлінський чинник діє у тому випадку, коли фірми інтегруються з науковими установами, центрами, університетами тощо, внаслідок чого виникають нові організаційні форми, які забезпечують розвиток інноваційної діяльності. До них відносяться: технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори, регіональні науково-промислові комплекси, науково-технічні центри, спеціалізовані підрозділи підприємства (творчі бригади, проектні групи), венчурні фірми та ін.

Забезпечити сучасну інноваційну політику в змозі тільки добре навчені

кадри. Вони повинні мати знання у галузі правової охорони і використання інтелектуальної власності, вміння прогнозувати комерційний потенціал нових розроблень, володіти навичками управління фінансами і знати весь процес просування інноваційних технологій на ринку. Тому не буде перебільшенням сказати, що запорукою ефективного інноваційного процесу є якісна освіта. Для того, щоб «виростити» інноваційно - активного господарюючого суб'єкта, держава повинна вже сьогодні створити умови для творчого зростання, щоб не зменшити роль інтелектуального потенціалу у сфері агропромислового виробництва.

Не викликає сумніву, що для реалізації інноваційної діяльності потрібно великі інвестиції. На жаль, більшість сільськогосподарських товаровиробників, не маючи власних ресурсів, не можуть скористатися кредитами.

Дослідження багатьох учених свідчать про те, що майже половина сільськогосподарських підприємств взагалі не вкладала до 2007 року інвестицій, а значить і не фінансувала свою інноваційну діяльність. Серед основних «інноваційних» напрямів вкладення коштів – придбання нової сільськогосподарської техніки. В інші інновації, такі як механізація й автоматизація робіт, впровадження нових технологій, енергозбереження, підвищення безпеки праці і навчання персоналу, засоби, вклали тільки 1–3 % сільськогосподарських підприємств. Підприємствами не приділяється увага таким важливим для їх нормального функціонування питанням, як розвиток системи збуту, механізація й автоматизація робіт, впровадження новітніх технологій, енергозбереження, навчання персоналу. Очевидно, що на вирішення цих проблем не дає можливості зосередитися, головним чином, постійний брак засобів. Проте, на нашу думку, це викликано недоліком уваги з боку керівників підприємств, від яких і залежить вирішення інвестиційних проблем.

Таким чином, у результаті дослідження ділової активності сільськогосподарських підприємств можна зробити такий висновок: на стан інвестування в сільському господарстві постійно негативно впливають ті ж

чинники, які існують в інших сферах економіки, а саме: брак засобів (у 48–51 % господарстві) і високі процентні ставки кредитів (38–42 % господарств).

Причому нині вплив першого з вищезгаданих факторів зменшився (відсоток підприємств скоротився до 48 %), а другого – зріс (на 42 %), що можна пояснити отриманням високих врожаїв і, як наслідок, поліпшенням фінансового стану сільгоспвиробників, а також кризою у банківській системі. Менше впливають на процеси інвестування в сільському господарстві труднощі з отриманням довгострокових кредитів і побоювання створювати заборгованість.

Розвиток інноваційного потенціалу відбувається завдяки припливу приватного капіталу в аграрну сферу при відповідній державній підтримці.

Механізм інвестиційного забезпечення інновацій на рівні окремих підприємств реалізується за трьома основними напрямками: мобілізація власних джерел фінансування інновацій; державна підтримка інноваційних ініціатив; створення привабливих умов для залучення у галузь приватних інвесторів [2].

Характеризуючи сучасний стан інвестиційної діяльності підприємств України, слід зазначити, що проблема формування джерел інвестування програм інноваційного розвитку сьогодні стоїть надзвичайно гостро і посилюється значною потребою в інвестиційних ресурсах для структурної перебудови економіки, модернізації підприємств і створення інноваційної продукції. Основним видом інноваційно-інвестиційного напрямку є вкладення коштів сільськогосподарських підприємств у техніко-технологічний розвиток. Ця особливість інноваційних процесів у сільськогосподарських підприємствах обумовлена потребою в оновленні їх матеріально-технічної бази, відпрацьований ресурс якої становить 70–80 %. Якщо раніше щороку Україна купувала 10–12 тисяч зернозбиральних комбайнів і стільки ж списувала, маючи загалом 115–117 тисяч комбайнів, то нині на селі 40–44 тисячі фізично і матеріально застарілих комбайнів [1].

На нашу думку, інноваційна діяльність підприємств агропромислового

комплексу має бути підпорядкована досягненню головної мети: максимально повне задоволення вимог споживачів до кількості та якості продукції, що випускається, при мінімально можливих витратах на її розроблення і виробництво з одночасним забезпеченням її безпеки як у виготовленні, так і у споживанні.

Звертаючись до понятійного апарату, слід зазначити, що інновація – це процес, спрямований на розроблення і впровадження сучасних технологій, нових, адекватних ринковим умовам господарювання організаційних форм і методів управління, нових джерел економічної вартості [3]. Категорія інновацій тісно пов'язана з таким поняттям, як інноваційний процес, що є сукупністю процедур і засобів, за допомогою яких наукове відкриття, ідея перетворюються на економічне, соціальне й освітнє нововведення, що є одним з найголовніших завдань забезпечення конкурентоспроможності [2].

Конкурентоспроможність підприємства АПК – це його здатність здійснювати прибуткову господарську діяльність в умовах конкурентного ринку, яка забезпечується вмілим використанням організаційно-управлінських, науково-технічних, економічних, виробничих, маркетингових й інших засобів ведення ефективної господарської діяльності.

Характеризує конкурентоспроможність підприємства АПК і можливість його адаптації до змінних умов конкуренції. Йдеться про комплекс інтелектуальних, техніко - економічних і організаційно-економічних характеристик, що визначають успіх підприємства на ринку, здійснення реінжинірингу і формування керівного впливу на конкурентоспроможність. Конкурентоспроможними є ті підприємства, де якнайкраще організовано виробництво і збут товару, ефективніше управління фінансами.

Показниками конкурентоспроможності підприємства можуть бути фінансово-економічні показники його діяльності, такі як фондвіддача, рентабельність продажів, поточний коефіцієнт ліквідності, коефіцієнт оборотності обігових коштів, рентабельність активів, рентабельність

продукції, коефіцієнт завантаження виробничих потужностей, а також такі, як інвестиційна привабливість, технологічність і екологічність виробництва, займана підприємством частка ринку і т. ін. [4].

Таким чином, конкурентоспроможність підприємств АПК – це властивість об'єкта системи АПК і його сервісу, що характеризується мірою реального або потенційного задоволення їх конкретній потребі в порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на цьому товарному ринку.

Нами були проаналізовані головні чинники: складові – руйнівний для підприємств АПК і конкурентоспроможності сільських регіонів зворотний зв'язок і визначальні – зростання економічного, соціального й екологічного безладу в агропромисловій сфері, послаблення соціальної і конкурентоспроможної організації сільських регіонів.

Якість реалізованих нововведень істотно залежить від того, як організований інноваційний процес, організація якого є найважливішим елементом механізму управління. Проведений аналіз організації інноваційної діяльності на підприємствах агропромислового комплексу дозволив виявити недоліки, що проявляються зазвичай у таких основних формах:

- потенційно ефективні інновації не впроваджуються або впроваджуються зі значною затримкою в часі, внаслідок чого не використовується можливість отримати корисний ефект від їх використання;
- впроваджуються інновації, які не мають необхідного інноваційного потенціалу, внаслідок того, що допускаються помилки в оцінюванні корисності;
- не впроваджуються інновації, які вимагають значно більших витрат, ніж очікувалося під час ухвалення рішення про їх впровадження;
- нерідко інновації впроваджуються не тому, що вони можуть забезпечити корисний ефект, а тому, що вони модні;
- впровадження інновацій не дає очікуваного результату в силу явного або прихованого опору з боку працівників підприємства;
- впровадження інновацій не дає очікуваного результату через

недосконалу організацію їх розроблення і реалізації;

– впровадження інновацій не забезпечує очікуваного ефекту внаслідок того, що терміни їх розроблення і реалізації виявляються значно більшими, ніж планувалося.

Подібне дослідження дозволило обґрунтувати елементи майбутньої стратегії управління конкурентоспроможністю і стійким розвитком підприємств АПК, орієнтованою на створення економічних умов для мобілізації чинників з урахуванням вжиття заходів державного регулювання та проведення обґрунтованої протекціоністської політики, спрямованої на впровадження інновацій.

У пропонованій стратегії основні соціально-екологічні вимоги до моделі стійкого розвитку регіональних підприємств АПК припускають необхідність її зв'язку зі стратегією продовольчої безпеки, розглядаючи останню не як стратегію «збереження і виживання», а як стратегію «стабілізації» і «стійкого розвитку» [6].

За наявної системи господарювання економічний регіон (область) вступає в економічний оборот не як цілісна економічна система, що має свою логіку розвитку, своє місце в народногосподарському комплексі країни, а як конгломерат економічно не пов'язаних між собою виробничих і підприємницьких структур, а кожне підприємство або формування не пов'язані з інтересами цього регіону в цілому. Це, природно, породжує органічні недоліки у використанні природних багатств і виробничо-економічного потенціалу окремих економічних регіонів, а також заважає їх соціальному й економічному розвитку і процвітанню, якнайповнішому використанню їх можливостей і резервів.

Слід зазначити, що у разі, коли підприємство опирається на власні ресурси, йому потрібна співпраця з іншими підприємствами, що мають у розпорядженні базові технології, але й такі, що не мають інвестицій і досвіду масового виробництва. У межах агропромислового комплексу цей елемент інноваційної діяльності має велике значення [7]. Здійснюватися така

співпраця може за такими напрямками: інвестиції в наукового дослідну роботу; надання управлінської допомоги; виділення незалежного підприємства у разі появи попутних, непрофільних технологій; об'єднання переваг і можливостей великого та малого підприємств; створення самостійного підрозділу, який розробляє нетрадиційну технологію з великою перспективою і високим ризиком.

Водночас, для реалізації інноваційних проектів потрібна активізація інвестиційної політики. Тоді як інвестиційний процес у сільському господарстві продовжує відставати від інших галузей реального сектору.

Для забезпечення всебічної інтенсифікації та підвищення ефективності агропромислового виробництва необхідно вдосконалювати систему і методи управління використанням резервів інвестиційного потенціалу АПК регіону. Одним з найважливіших засобів цього є системне виявлення і використання резервів підвищення ефективності інвестиційного потенціалу агропромислового виробництва.

На нашу думку, відродження підприємств АПК можливе тільки на основі впровадження інноваційних технологій і вдосконалення управління інноваційними процесами. Нами запропоновані два основні напрями організації ефективного управління інноваційним процесом:

- інтеграція всіх стадій інноваційного проекту в єдиний безперервний процес, зміна структури всіх рівнів управління і координація зв'язків між ними по вертикалі і горизонталі. Такі доцентрові тенденції виникають за необхідності консолідації ресурсів підприємства для виконання конкретного великомасштабного завдання;

- виділення управління інноваційними процесами в самостійний об'єкт управління, тобто відособлення інноваційних структур від підрозділів, що виконують традиційні функції.

Зростаюча роль інноваційного чинника і пов'язані з цим перспективи отримати, у прийнятні терміни, очікуваний економічний ефект не дають можливості розраховувати на швидкі результати через ситуацію, яка

склалася в АПК з впровадженням, практичним використанням новітніх наукових розробок і їх масовим використанням.

Для вирішення цієї проблеми потрібні інституціональні механізми державного регулювання АПК. Істотним інститутом підтримки інноваційної діяльності й одним з напрямів, стимулюючих розвиток інноваційних процесів в АПК на регіональному рівні, може бути створення обласних фондів підтримки інноваційної діяльності, що формуються як з бюджетних джерел, так і за рахунок відрахувань підприємств АПК регіону.

Отже, необхідно сформувати регіональний фонд інноваційних пропозицій, що дозволяє потенційним інвесторам орієнтуватися в можливостях вигідного вкладення капіталу в ефективні проекти АПК регіону.

Таким чином, для того, щоб інноваційний розвиток агропромислового виробництва відповідав своєму призначенню і приносив очікувані результати, потрібне всебічне і повноцінне її забезпечення, яке дозволить змінити наявний інертний і навіть регресійний характер цього процесу.

Інноваційний шлях розвитку АПК України не має альтернативи, проте нинішній його стан не відповідає вимогам сучасної глобалізованої економіки. Основними проблемами окремих економічних регіонів, а також заважає їх соціальному й економічному розвитку і процвітанню, якнайповнішому використанню їх можливостей і резервів.

Слід зазначити, що у разі, коли підприємство опирається на власні ресурси, йому потрібна співпраця з іншими підприємствами, що мають у розпорядженні базові технології, але й такі, що не мають інвестицій і досвіду масового виробництва. У межах агропромислового комплексу цей елемент інноваційної діяльності має велике значення [7]. Здійснюватися така співпраця може за такими напрямками: інвестиції в наукового дослідну роботу; надання управлінської допомоги; виділення незалежного підприємства у разі появи попутних, непрофільних технологій; об'єднання переваг і можливостей великого та малого підприємств; створення

самостійного підрозділу, який розробляє нетрадиційну технологію з великою перспективою і високим ризиком.

Водночас, для реалізації інноваційних проектів потрібна активізація інвестиційної політики. Тоді як інвестиційний процес у сільському господарстві продовжує відставати від інших галузей реального сектору.

Для забезпечення всебічної інтенсифікації та підвищення ефективності агропромислового виробництва необхідно вдосконалювати систему і методи управління використанням резервів інвестиційного потенціалу АПК регіону. Одним з найважливіших засобів цього є системне виявлення і використання резервів підвищення ефективності інвестиційного потенціалу агропромислового виробництва.

На нашу думку, відродження підприємств АПК можливе тільки на основі впровадження інноваційних технологій і вдосконалення управління інноваційними процесами. Нами запропоновані два основні напрями організації ефективного управління інноваційним процесом:

- інтеграція всіх стадій інноваційного проекту в єдиний безперервний процес, зміна структури всіх рівнів управління і координація зв'язків між ними по вертикалі і горизонталі. Такі доцентрові тенденції виникають за необхідності консолідації ресурсів підприємства для виконання конкретного великомасштабного завдання;

- виділення управління інноваційними процесами в самостійний об'єкт управління, тобто відособлення інноваційних структур від підрозділів, що виконують традиційні функції.

Зростаюча роль інноваційного чинника і пов'язані з цим перспективи отримати, у прийнятні терміни, очікуваний економічний ефект не дають можливості розраховувати на швидкі результати через ситуацію, яка склалася в АПК з впровадженням, практичним використанням новітніх наукових розробок і їх масовим використанням.

Для вирішення цієї проблеми потрібні інституціональні механізми державного регулювання АПК. Істотним інститутом підтримки інноваційної

діяльності й одним з напрямів, стимулюючих розвиток інноваційних процесів в АПК на регіональному рівні, може бути створення обласних фондів підтримки інноваційної діяльності, що формуються як з бюджетних джерел, так і за рахунок відрахувань підприємств АПК регіону.

Отже, необхідно сформувати регіональний фонд інноваційних пропозицій, що дозволяє потенційним інвесторам орієнтуватися в можливостях вигідного вкладення капіталу в ефективні проекти АПК регіону.

Таким чином, для того, щоб інноваційний розвиток агропромислового виробництва відповідав своєму призначенню і приносив очікувані результати, потрібне всебічне і повноцінне її забезпечення, яке дозволить змінити наявний інертний і навіть регресійний характер цього процесу.

Інноваційний шлях розвитку АПК України не має альтернативи, проте нинішній його стан не відповідає вимогам сучасної глобалізованої економіки. Основними проблемами підвищення інноваційної активності в АПК є відсутність серйозної державної підтримки інституційного середовища, кризові явища в сільському господарстві, дефіцит фінансових коштів, труднощі кредитування. При цьому слід зазначити великий потенціал галузей АПК у перспективі з позиції посилення ролі інновацій в їх діяльності.

Список використаних джерел

1. Алексійчук В. М. Кредитне обслуговування АПК, досвід та напрямки розвитку / В. М. Алексійчук. – К.: ІАЕ, 1998. – 91 с.
2. Гришова І. Ю. Аналіз ринку птицеводства в контексті конкурентоспособності харчової промисловості України / І. Ю. Гришова // Актуальні проблеми економіки і управління. – 2014. – Вип. 3. – С. 53–60.
3. Гришова І. Ю. Інноваційна модель розвитку підприємств молочнопереробної галузі / І. Ю. Гришова, І. А. Крюкова // Вектор науки ТГУ. Серія: Економіка і управління. – 2014. – № 1. – С. 20–24.
4. Гудзинський О. Д. Управління результативністю діяльності підприємств (теоретико-методологічний аспект): монографія / О. Д. Гудзинський, Н. В. Гайдамака, С. М. Судомир. – К., 2011. – 175 с.
5. Гудзь О. Є. Сучасний вимір конкурентоспроможності аграрної сфери: виклики та перспективи / О. Є. Гудзь, О. С. Степасюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування

України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент та бізнес» / ред- кол. : Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К. : ВЦ НУБіПУ, 2010. – Вип. 154, ч. 2. – С. 81–87.

6. Гуторова І. В. Використання рейтингових оцінок для аналізу конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств / І. В. Гуторова // Вісник СНАУ. Серія «Економіка та менеджмент». – 2010. – № 6/1 (41). – С. 80–85.

7. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження організаційних форм виробництва / О. Ю. Єрмаков // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 31–37.

8. Кваша С. М. Конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на світовому аграрному ринку / С. М. Кваша, Н. Є. Голомша // Економіка АПК. – 2016. – № 5. – С. 99–104.

9. Кужель В. В. Державна підтримка регіональних програм інноваційного розвитку [Електронний ресурс] / В. В. Кужель, І. Ю. Гришова, В. А. Замлинський // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 2. – С. 201–206. – Режим доступу : <http://economics.opu.ua/files/archive/2013/n2.html>.

10. Піддубний І. О. Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємства : навч. посіб. / І. О. Піддубний, А. І. Піддубна ; за ред. І. О. Піддубного. – Х. : ІНЖЕК, 2004. – 264 с.

11. Черевко Д. Г. Конкурентоспроможність переробних підприємств АПК України в умовах її членства в СОТ / Д. Г. Черевко // Вісник СНАУ. – 2009. – № 4 (35). – С. 118–123.